

Jan van den Broek

‘Vrij ende fresch’

Over de middeleeuwen in Stad en Lande

De middeleeuwen zijn de periode van kerken en kloosters. Nog altijd verrast Groningerland de vreemdeling met zijn prachtige romanogotische kerken. Van de vele kloosters die hier hebben gestaan is daarentegen zo goed als niets meer over. Toen de stad Groningen in 1594 was veroverd en Stad en Ommelanden werden toegevoegd aan de Verenigde Nederlandse Provincies, hielden de talrijke kloosters op te bestaan. De gebouwen waren toen al grotendeels ten prooi gevallen aan het oorlogsgeweld en wat er nog van over was werd als steengroeve benut. Het omvangrijke grondbezit van de kloosters – maar liefst 36.000 ha, een kleine 40% van al het bruikbare land in het gewest¹ – verviel aan de overheid.

Kloosterwezen

In vergelijking met andere streken in Europa is het kloosterwezen betrekkelijk laat doorgedrongen tot het noordelijk kustgebied.² De oudste kloosters in Groningerland, waartoe die van Aduard, Feldwerd (bij Holwierde), Selwerd, Oldenklooster in de Marne (Kloosterburen) en Wittewierum behoren, dateren alle van rond het jaar 1200 of niet lang daarna. Behalve het tijdstip van ontstaan wijkt ook de manier waarop deze kloosters tot stand kwamen nogal af van wat elders gebeurde. Daar vertrokken meestal monniken uit een reeds bestaand klooster (‘moederklooster’) om elders een nieuwe gemeenschap (‘dochterklooster’) te stichten. Hier hadden de kloosters hun ontstaan vaak te danken aan lokale initiatieven. Velen in de Friese Ommelanden voelden zich aangetrokken tot een leven in dienst van God en plaatselijke landeigenaren boden hiertoe de gelegenheid door de grond ter beschikking te stellen die nodig was voor het levensonderhoud van de aspirant-kloosterlingen. Zo vormden zich spontaan religieuze gemeenschappen, die vervolgens op zoek gingen naar een orde die de betreffende stichting onder haar hoede wilde nemen.

Door hun ouderdom en landbezit waren de kloosters eerbiedwaardige en machtige instellingen in de regio. Maar in hun bloeitijd waren ze natuurlijk ook invloedrijke centra van geestelijk leven en cultuur. Aan het einde van de zestiende eeuw was daarvan zo goed als niets meer over. De enkele abten en prelaten die er nog waren hadden hun kloosters in de Ommelanden verlaten en woonden met hun laatste getrouwen in hun refugia in de stad. Ze konden daar niet veel anders meer doen dan proberen de goederen van hun kloosters zo goed en zo kwaad als het ging te beheren.

¹ Hidde Feenstra, ‘Van stapelrecht en vrije markteconomie’ in: P. Brood, red., *Van Beeldenstorm tot Reductie van Groningen* (Groningen 1994) 143-182, hier 161.

² A.B. Mulder-Bakker, ‘De vrede van de abten’, in: D.E.H. de Boer e.a., red., *Het Noorden in het midden. Opstellen over de geschiedenis van de Noord-Nederlandse gewesten in Middeleeuwen en Nieuwe Tijd*. Groninger Historische Reeks 17 (Assen 1998) 3-17, hier 5.

Status en gezag

Zoals bekend zijn kloosters vaak daar gesticht, waar mogelijkheden bestonden om door ontginningsarbeid nieuw land aan te winnen. De abdij Aduard is daarvan een goed voorbeeld. Maar zeker niet alleen door het in cultuur brengen van woeste grond en inpoldering, ook door als vrome gaven bedoelde schenkingen groeide het grondbezit van de kloosters snel. Dienovereenkomstig was de toeloop van religieuzen. Sommige stichtingen groeiden al snel uit tot complete nederzettingen waar vele tientallen, soms zelfs honderdtallen monniken, nonnen en broeders woonden, baden en werkten.

Het spreekt voor zich dat deze omstandigheid bevorderlijk was voor de status en het gezag van de kloosteroversten, die door hun ontwikkelingsniveau en hun religieuze levenshouding een nieuw element in de Friese samenleving vormden. Dat is al kort na de stichting van de oudste kloosters merkbaar. Toen halverwege de dertiende eeuw in het landschap Hunsingo nieuwe rechtsregels werden opgesteld, was het initiatief daarvoor mogelijk uitgegaan van de abten in die streek. En wanneer zij niet de initiatiefnemers zijn geweest, dan hebben ze in elk geval een belangrijke inbreng gehad bij de totstandkoming van deze zogenaamde 'Hunsingoër keuren' van 1252. Dat blijkt al meteen uit de aanhef ervan, waarin wordt gezegd dat het hier *keran* ('keuren' of wetten) betreft *ther abbetana and ther wisista fon hunsega londe* (der abten en wijzen van Hunsingeland).³

De betreffende prelaten – het gaat hier om de abten van het cisterciënserklooster te Aduard, de praemonstratenser abdij Oldenklooster in de Marne (Kloosterburen) en het benedictijnerklooster te Rottum – waren echter niet alleen wetgevers. Op grond van de regels die mede door henzelf waren opgesteld, zouden ze in het vervolg ook een belangrijke rol spelen in de handhaving van de vrede in het landschap. Dat blijkt uit de elfde 'keur', die hen aanwijst als een soort notarissen. Wanneer iemand een boete moet betalen, zo staat daar, moet hij dat doen in aanwezigheid van een van de abten. Een dergelijke regel past bij een samenleving waarin nog geen akten werden opgemaakt die als bewijs konden dienen van een rechtshandeling, zoals ook het betalen van geld er een was. De aanwezigheid van een abt – een boven verdenking verheven getuige – moest voorkomen dat het later tot gewelddaden kwam doordat iemand zou beweren dat de boete niet was betaald. De abt van Aduard werd aangewezen voor het gebied ten zuiden van de Delf (*buppa tha dele*; bedoeld zijn Middag, Ubbega en Innersdijk), die van Oldenklooster en zijn collega te Rottum voor het gebied ten noorden ervan (*buta dele*). Dezelfde 'ambtsgebieden' golden voor het beslechten van ruzies over de vervulling van het rechterschap (de 28^e keur). Het noordelijke gebied werd voor dit doel precies ingedeeld: de Marne was (uiteeraard) het district van de abt van Oldenklooster, het Hunsingoër Oosterambt (*astra ombte*) was voor de abt te Rottum. Het Halfambt mocht zelf uitmaken wie van de abten het als scheidsrechter wilde inschakelen.

Onenigheden als die over het uitoefenen van de rechtersfunctie vloeiden voort uit de manier waarop de Friese landschappen waren georganiseerd. Elders behoorde de handhaving van het recht tot het takenpakket van graven en hertogen, die hun hoge positie dankten aan hun vertrouwensrelatie met de koning of keizer die aan het hoofd stond van het Rijk. In het noordelijk kustgebied was daarvan al zolang geen sprake meer, dan niemand zich kon herinneren dat ook hier ooit graven de baas waren geweest. In de Ommelander

³ P.J. Blok, e.a., eds., *Oorkondenboek van Groningen en Drente*. 2 dln. (Groningen 1896-1899) I 118. Zie ook de vertaling bij B. Sjölin, *Die 'Fivelgoer' Handschrift. I. Einleitung und Text*. Oudfriese Taal- en Rechtsbronnen, uitgegeven door dr. P. Sipma, XII (Den Haag 1970) 380-391.

rechtsdistricten regelden de inwoners, zowel de edelen als de gewone vrijen, hun zaken zelf en zorgden bij toerbeurt voor het uitoefenen van overheidsfuncties. Het rechterschap was zo'n overheidsfunctie en betekende macht en inkomsten. Omdat niemand het hier echt voor het zeggen had was de gewoonte ontstaan om alle landeigenaren van betekenis om de beurt rechter te laten zijn.

De waterstaat was op dezelfde manier georganiseerd en het zal geen verbazing wekken dat de abten ook op dit gebied een belangrijke positie innamen. Door hun grondbezit waren ze zelf belanghebbenden en door hun status als geestelijke hadden ze meer gezag dan anderen. Abt Menko van Wittewierum –later zou de abt van dit klooster de leiding hebben in het belangrijke zijvest van de Drie Delfzijlen – legt een subtiel verband tussen de voorspoed van het landschap Fivelgo en de adviezen die hij zelf gaf. Terwijl grote delen van Friesland in 1268 te lijden hadden van overstromingen, bleef Fivelgo gespaard. 'Misschien komt dat', zo zegt Menko, 'doordat we hier de dijken hoger hebben gemaakt dan elders. Maar het kan ook zijn, en dat vermoed ik, dat het komt doordat we goed zijn geweest voor de arme vluchtelingen die we hier hebben opgevangen, en doordat hier al twaalf jaar of langer het recht wordt gehandhaafd. Arm en rijk genieten hier dezelfde rechten. Leken als Snelger van Scharmer, Ripert van Nansum en Tammo van Oldersum spelen hierbij een belangrijke rol. Ze luisteren naar de adviezen van abt Menko van Wittewierum'.⁴

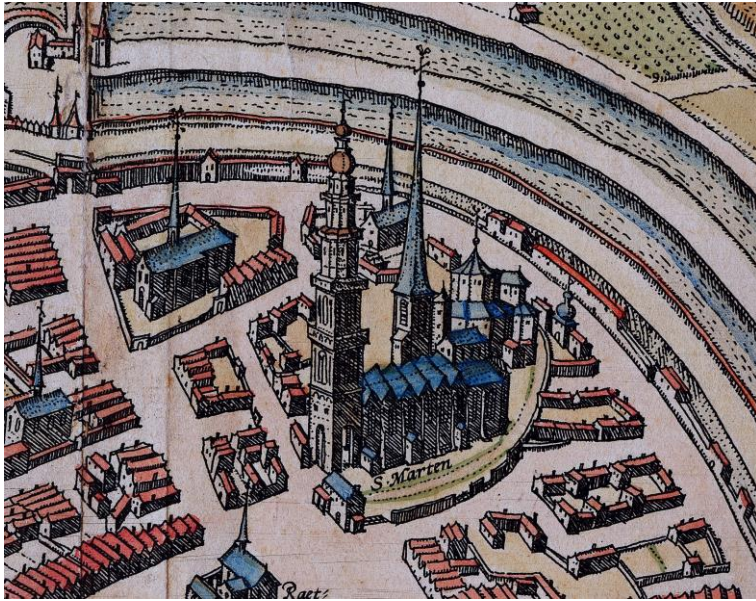
Geen paradijs

Menko noemt hier twee begrippen die hij kenmerkend vond voor de samenleving waarvan hij deel uitmaakte: vrijheid en gelijkheid van allen, rijk en arm. Ook zijn voorganger Emo had hierop al gewezen. Abt Emo was zich ervan bewust dat hij in een bevoorrecht stukje land woonde. 'Er zijn hier vele kloosters, waar onophoudelijk voor het land gebeden wordt. Het is ook dicht bevolkt, beschikt over vrijheid voor armen en rijken – "een zaak van onschatbare waarde" –, is welvarend en heerlijk door zijn menigte vee, door zijn vele weiden en zijn vruchtbaarheid aan veldgewassen.' Maar desondanks is het Friese land geen paradijs. Regelmatig treden natuurrampen op: het land en zijn bevolking worden geplaagd door verwoestende overstromingen en perioden van droogte, hongersnood en ziekten. Naar aanleiding van de Marcellusvloed van 16 januari 1219 vraagt Emo zich af hoe het komt dat de Ommelanden door zo'n ramp getroffen worden. 'Misschien is Friesland in Gods ogen niet dankbaar genoeg voor zoveel grote weldaden. En dan zijn er natuurlijk de zonden van de mensen. Zowel geestelijken als leken maken zich daaraan schuldig. Bovendien betalen de Friezen niet de bijdragen die ze zouden moeten opbrengen ten behoeve van de geestelijkheid.'⁵ Het laatste punt wordt vijftig jaar later ook door Menko weer genoemd ter verklaring van de natuurrampen: 'De zee, zo lijkt het, haalt weg, wat aan God wordt onthouden. Als enigen onder de christenen betalen de Friezen geen tienden.' Dat is erg onverstandig vindt Menko, 'want wie tienden betaalt, krijgt zijn investering in viervoud terug: overvloed aan gewas, gezondheid, vergeving van zonden, en de hemel zijn zijn deel.'⁶

⁴ H.P.H. Jansen en A Janse, ed. en vert., *Kroniek van het klooster Bloemhof te Wittewierum* (Hilversum 1991) 412-415.

⁵ Ib. 121-127.

⁶ Ib. 414-417.

Het noordoostelijke deel van Groningen omstreeks 1575. Van links naar rechts zien we het Olde Convent (aan de Rodeweeshuisstraat), de Ebbingepoort, het Jacobijnerconvent in de Ebbingestraat en de kerken van Sint Maarten en Sint Walburg. Tussen de torens van de beide laatste kerken is nog de kapel te zien van het Fraterhuis (later Prinsenhof). Links op de voorgrond bevindt zich het complex van raadhuis en stadswijnhuis.

De Sint Walburgkerk dateert uit het begin van de twaalfde eeuw en is door de Utrechtse bisschop Burchard gebouwd om zijn functie als rijksvorst te onderstrepen.

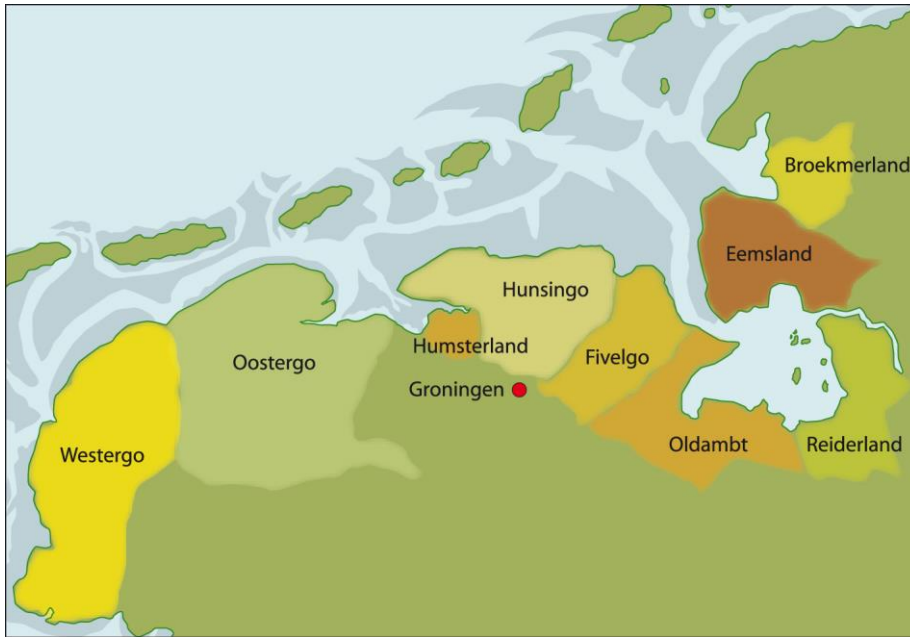
(Detail van de vogelvuchtplattegrond van Groningen, opgenomen in het tweede deel van de stedenatlas van Georg Braun en Frans Hogenberg, dat in 1575 te Keulen werd uitgegeven; RHC Groninger Archieven, 1536-5210)

Niet alleen natuurrampen verstoorden de rust en welvaart in de Friese Ommelanden. Er waren ook drieste buitenstaanders die zich met de Friezen wensten te bemoeien. Abt Emo lijkt ook de bisschop van Münster als zo'n bemoeizuchtige vreemde te beschouwen. De Ommelander landschappen waren het missiegebied van Liudger geweest en vielen als gevolg daarvan onder het kerkelijke gezag van de bisschop van Münster. Dat betekende niet alleen dat de bisschop zeggenschap had over de geestelijken in de Ommelanden, maar ook dat hij recht moest spreken in zaken waarbij geestelijken betrokken waren en waar het ging om inbreuken op de christelijke leefregels. Door de boetes die daarbij werden opgelegd was deze 'geestelijke jurisdictie' een niet te versmaden bron van inkomsten. Doorgaans liet de bisschop deze zaken over aan zijn officiaal in de Ommelanden, maar eens in de vier jaar kwam hij zelf naar het noorden.⁷ In het schrikkeljaar 1220 bezocht bisschop Diederik III in hoogst eigen persoon en met groot en dus kostbaar, moppert Emo – gevolg het Friese deel van zijn diocees. 'De bisschop beweerde dat hij in het jaar waarin hij zelf de visitatie moest verrichten, recht had op de opbrengst van de geestelijke rechtspraak.'⁸ Overigens was Emo ook fel gebeten op de man die voor de Münsterse bisschop de functie van officiaal vervulde: proost Herderik in het naburige Schildwolde. Hij beschouwde deze Herderik, met wie hij ook om andere redenen vele jaren overhoop lag, als een handlanger van de bisschop die er vooral op uit was om namens zijn opdrachtgever de Ommelanders geld af te persen.⁹

⁷ Eenzelfde praktijk hanteerde de bisschop van Utrecht met betrekking tot Drenthe, Groningen en het Gorecht.

⁸ Jansen en Janse, a.w. 142-143.

⁹ H.P.H. Jansen, *Emo, tussen angst en ambitie. Een Groninger abt in de dertiende eeuw*. Stad en Lande historische reeks 3 (Utrecht 1984) 36.

Vredesverdrag tussen de stad Groningen en het landschap Fivelgo, 1258. Deze overeenkomst was de eerste die de burgers van Groningen zelfstandig met hun burens sloten. Ze werd gevolgd door een lange reeks van verbonden met andere partners. Deze verdragen zouden de basis worden van de latere provincie Groningen.

(RHC Groninger Archieven, 2100-52)

Kluwen van allianties

Eerder is al aangestipt dat de bevolking van de Friese landen op zichzelf aangewezen was en dat de abten met hun gezag de lacunes vulden die het systeem van zelforganisatie vertoonde. Zo konden conflicten binnen één rechtsgemeenschap beheersbaar blijven en werd voorkomen dat veten bleven woekeren. Ook voor de behandeling van geschillen tussen de verschillende Friese landschappen was er een instantie ontstaan. Volgens Emo 'sidderde het hele land voor de gezworenen die de gemeenschap van alle Friezen op overoude wijze had verkozen bij de Upstalboom.'¹⁰ Hij doelt hier op het legendarische bondgenootschap dat genoemd was naar zijn vergaderplaats bij Aurich en tot taak had de vrede tussen de Friezen te bewaren. De gezworenen konden wel uitspraken doen, maar hadden nauwelijks machtsmiddelen tegenover partijen die zich niet bij zo'n uitspraak wilden neerleggen.

De 'Friese Zeelanden' hadden zich in het verbond van de Upstalboom aaneengesloten om hun gezamenlijke belangen te verdedigen en onderlinge conflicten te beteugelen.

De stad Groningen lag weliswaar buiten 'Friesland', maar in de tweede helft van de veertiende eeuw werd ze door haar centrale ligging en machtige positie wel het centrum van het hele gebied.

¹⁰ Jansen en Janse, a.w. 146-147.

In ieder geval lijken de Eenrumers in het jaar 1231 niet echt gesidderd te hebben uit eerbied voor de gezworenen van de Upstalboom. In een ruzie tussen de Eenrumers en Uithuizers over een eiland – men zegt dat het om Rottum ging – had dit college de Uithuizers in het gelijk gesteld.¹¹ Maar die van Eenrum, gesteund door de rest van Hunsingo, weigerden de uitspraak van de gezworenen te accepteren. Het kwam tot een gewapende strijd waarbij de verschillende partijen steun zochten bij hun burens. De Fivelgoërs stonden achter de Uithuizers en steunden de uitspraak van de Upstalboom. Maar aangezien de Eenrumers assistentie kregen uit Groningen, riepen de Fivelgoërs op hun beurt de hulp in van de Drenten, die al een hele tijd oorlog voerden tegen de Groningers. Korte tijd later schaarden ook Drenterwolde en Vredewold zich aan hun zijde.

Zo was een lokaal conflict in het uiterste noorden van het Friese kustgebied aanleiding tot het ontstaan van een ingewikkelde kluwen van allianties, waarin partijen van uiteenlopende aard hun rol speelden. Er was niet alleen verschil in etniciteit – de bewoners van de Ommelander landschappen waren Friezen, terwijl de Drenten van Saksische herkomst waren –, ook op staatkundig en kerkelijk gebied reikten de allianties over grenzen heen. In de Ommelanden was geen echt overheidsgezag en was de bisschop van Münster in kerkelijke zin de baas, de stad Groningen, Drenterwolde en Drenthe maakten zowel wereldlijk als geestelijk deel uit van het Sticht Utrecht. De onoverzichtelijkheid wordt nog verergerd doordat de genoemde partijen allerminst homogene blokken waren. In Groningen waren er velen die ridder Egbert steunden, de man die namens de bisschop van Utrecht de overheidsfuncties vervulde en door abt Emo de *rector* van die stad werd genoemd.¹² Anderen in de stad verzetten zich juist tegen hem en onderhielden connecties met lieden in Drenthe en de Ommelanden. Hetzelfde geldt voor de partij van Egbert en zijn familie: ook zij hadden vrienden onder de edelen van Hunsingo en Fivelgo.

Bisschop en prefect

Groningen, dat reeds in het begin van de dertiende eeuw een ‘zeer rijke stad’ heette te zijn,¹³ was twee eeuwen tevoren aan de kerk van Utrecht geschonken. De plaats was gunstig gelegen op de grens van Drenthe en Friesland en reeds in de elfde eeuw moet er sprake zijn geweest van flinke economische activiteit. De leiding ter plaatse was in handen van de man die aan het hoofd stond van de bisschoppelijke hof. In het begin van de twaalfde eeuw ondersteunde de toenmalige bisschop Burchard zijn eigen positie als rijksvorst door het oprichten van een representatief, burchtachtig kerkgebouw: de Sint Walburg.¹⁴ De kerk kwam te staan vlak ten noorden van de oudste Groningse kerk, de Sint Maarten. Deze werd mogelijk toen al door de plaatselijke bevolking als haar bezit beschouwd. Halverwege de

¹¹ Zie over dit onderwerp: W.J. Formsma, ‘De oorlog tussen de Ernerenses en de Uthusenses in de dertiende eeuw’, in: *Groninger Volksalmanak* 1965-1966, 1-16.

¹² Jansen en Janse, a.w. 220.

¹³ Hans van Rij, ed. en vert., *Een verhaal over Groningen, Drenthe, Coevorden en allerlei andere zaken onder verschillende Utrechtse bisschoppen* (Hilversum 1989) 32-33.

¹⁴ J.W. Boersma, ‘De Groninger St.-Walburgkerk en haar bouwheer’, in: J.W. Boersma, e.a., red., *Groningen 1040; archeologie en oudste geschiedenis van de stad Groningen* (Bedum 1990) 175-192.

twaaalfde eeuw maakten tegenstanders van de bisschop zich meester van de Sint Walburgkerk. Hun *coup* mislukte, maar de bisschop – dat was toen Hartbert van Berum, een Fries – begreep dat hij het beheer van zijn afgelegen stad op een andere manier moest organiseren. Hij stelde zijn oudste broer aan als *prefect* en droeg aan hem en zijn nakomelingen het bewind op over Groningen en de streek rondom de stad. Samen met de ridders en ‘dienstmannen’ in de buurt moest hij er orde en recht bewaren, zorgen voor de veiligheid en verder alles doen wat van een vertegenwoordiger van het hoogste gezag mocht worden verwacht. In ruil daarvoor kreeg hij (een deel van) de inkomsten waarop de kerk van Utrecht sinds de schenking van 1040 recht had. De prefect kreeg hierdoor ook bemoeienis met de ontwikkeling en inrichting van de woeste grond in de buurt van Groningen.¹⁵

Ook in Drenthe had bisschop Hartbert een broer als erfelijk zetbaas aangesteld. Deze beheerde het kasteel te Coevorden en werd daarom *castellanus* (‘kastelein’) genoemd. Maar anders dan in Groningen, waar de prefect en zijn opvolgers trouw bleven aan de bisschop en zich – ondanks enige oppositie binnen de stad – staande wisten te houden, ontpopten de heren van Coevorden zich als felle tegenstanders van het bisschoppelijke beleid en organiseerden het Drentse verzet tegen hem. Doordat de bronnen erover zwijgen, is niet met zekerheid te zeggen wat precies de achtergrond van de Drentse rebellie is geweest. Mogelijk is hier sprake geweest van een min of meer ordinaire strijd tussen feodale heren, maar we kunnen niet uitsluiten dat de bisschop zelf – althans in Drentse ogen – de oorzaak is geweest van de strijd. Mogelijk heeft hij, in strijd met de in Drenthe heersende gewoonten, pogingen gedaan om inkomsten uit het land te trekken of anderszins zijn wil op te leggen.

Hoe dit ook zij, doordat de Groningse prefect een trouwe partijganger van de Utrechtse bisschop was en ook de Westerlauwerse Friezen de bisschop steunden, konden de Drenten van drie kanten worden aangepakt: vanuit het noorden, het westen en het zuiden. Uiteindelijk lukte het bisschop Otto III (1233-1249) om zijn Drentse onderdanen tot vrede te brengen. Maar deze overwinning heeft hem niet veel baat opgeleverd. Het is Otto in ieder geval niet gelukt om zich een stevige positie te verwerven als landsheer van Drenthe. En dit geldt evenzeer voor zijn opvolgers.¹⁶

Het stadszegel van Groningen toont een afbeelding van de romaanse Sint Maartenskerk. Het randschrift luidt: SIGILLVM CIVITATIS GRONIENSIS (zegel van de Groninger burgerschap). Voor zover bekend is dit zegel in 1245 voor het eerst gebruikt. Het bronzen zegelstempel werd in 1698 vervangen door een zilveren exemplaar, dat tot 1809 is gebruikt.

¹⁵ Zie Jan van den Broek, ‘Groningens eerste parel. Zes eeuwen Groningen en het Gorecht (1040-1640)’, in: *Groningen, een stad apart. Over het verleden van een eigenzinnige stad (1000-1600)* Groninger Historische Reeks 35 (Assen 2007) 205-398.

¹⁶ H.M.J. Tromp, ‘Drenthe, Coevorden en de bisschop, 1150-1395’, in: J. Heringa, red., *Geschiedenis van Drenthe* (Meppel/Amsterdam 1985) 171-196, hier 179.

Ingrijpende verandering

We hebben al gezien dat er in Groningen een partij was die – met hulp uit Drenthe en de Friese landen – oppositie voerde tegen prefect Egbert. In de jaren 1227-1228 had deze zich met zijn ridders staande kunnen houden doordat hij hulp kreeg vanuit het Sticht en van zijn vrienden in de Ommelanden.¹⁷ Halverwege de dertiende eeuw vormde een niet-politieke gebeurtenis de aanleiding tot een ingrijpende verandering in de machtsverhoudingen in en rond Groningen. De zomer van 1250 was uitzonderlijk droog begonnen met desastreuze gevolgen voor de oogst, en er waren ziekten uitgebroken onder het vee. Ondertussen lagen de Hunsingoërs en Fivelgoërs nog altijd met elkaar overhoop vanwege het omstreden eiland. Zonder rekening te houden met de moeilijke situatie in de Ommelanden verhoogden Groninger kooplieden die van overzee graan importeerden, de prijzen voor hun waar. De Ommelander Friezen waren voor hun broodkoren afhankelijk van de Groninger markt en moeten deze prijsverhoging beschouwd hebben als een vijandige daad. Daarbij kwam verder nog dat de prefect, zijn ridders en ook andere Groningers zich op een onaanvaardbare manier met de handel op de Groninger markt bemoeiden, misbruik maakten van hun positie en op die manier de Ommelander Friezen benadeelden. Dit alles vroeg om ingrijpen. Nadat de Hunsingoërs en Fivelgoërs hun conflict omtrent het eiland door bemiddeling van deken Sicco van Farmsum hadden bijgelegd, stortten de strijders van beide landschappen zich eendrachtig op Groningen, aangemoedigd en geholpen door degenen die binnen de stad tegen de prefect en zijn partij rebelleerden (1250).

De strijd eindigde het jaar daarop met een overwinning van de Friezen en anti-prefectenpartij in de stad. De prefect en zijn ridders verloren hun politieke invloed binnen de stadsmuren, waardoor Groningen *de facto* net zo heerloos werd als de Ommelanden. Tegelijk bevestigde deze Friese overwinning de status van Groningen als centrale marktplaats voor de Friese landen.¹⁸

Losse feiten

Onze kennis van de geschiedenis van de woelige dertiende eeuw berust op enkele oorkonden en kronieken als die van Emo en Menko. De kroniekschrijvers proberen wel oorzaken en gevolgen aan te wijzen, maar het is moeilijk uit te maken hoe betrouwbaar hun visie is. De beschikbare gegevens wekken daardoor vooral de indruk een verzameling losse feiten te zijn, waartussen we de verbanden zelf moeten bedenken. Zo kunnen we ons afvragen hoe de Hunsingoër keuren van 1252, die we hierboven hebben genoemd in verband met de rol die de kloosteroversten daarbij speelden, passen in de context van die tijd. Is het toeval dat deze keuren tot stand kwamen na de langdurige strijd tussen Hunsingo en Fivelgo en kort na de Ommelander interventie in Groningen? Laatstgenoemde actie was pas mogelijk nadat de Ommelander Friezen de rijen hadden gesloten, niet alleen als

¹⁷ Jansen en Janse, a.w. 230-235, Van Rij, a.w. 42-47.

¹⁸ Jan van den Broek, 'Groningen, een stad apart. Over afstand en de effecten ervan', in: Van den Broek, a.w. 13-204, hier vooral 50.

verschillende landschappen naast elkaar, maar ook binnen de grenzen ervan. Dat ook daar verdeeldheid heerste blijkt wel uit het feit dat zowel de prefectenpartij als hun tegenstanders 'vrienden' hadden in de Ommelanden. De rol van de abten lijkt er vooral op gericht te zijn machtsmisbruik door enkele grote heren te voorkomen en zo te verhinderen dat deze lieden hele rechtskringen en zelfs het complete landschap in hun persoonlijke vetes konden betrekken.

Mocht er ten aanzien van de Hunsingoër keuren twijfel kunnen bestaan over het verband met de gebeurtenissen van rond 1250, dat is zeker niet het geval met het verbond dat Groningen enkele jaren later met het landschap Fivelgo sloot. De alliantie op grond waarvan de Ommelander Friezen in 1250-1251 hun gewapende actie tegen de stad ondernamen, was ongetwijfeld gebaseerd op het gemeenschappelijke belang dat een deel van de Groningers en de Ommelander Friezen hadden bij een ongestoord functioneren van de Groninger markt. Hetzelfde belang klinkt door in het 'vredesverdrag' (*federa ac pacta pacis*) dat de burgers van Groningen in 1258 met Fivelgo sloten.¹⁹

Maar de akte is niet alleen van betekenis vanwege het feit dat ze zo helder duidelijk maakt dat het de verdragspartners om de beveiliging van het handelsverkeer ging. Ze laat ook zien dat de politieke rol van de prefect is uitgespeeld. Hij is niet langer de *rector* van Groningen die als zodanig ook verantwoordelijk is voor de 'buitenlandse politiek' van de stad. Het zijn nu de burgers zelf die met 'de edelen van het land Fivelgo' (*nobiles homines terre Fivelgonie*) een verbond aangaan.

Zonder iets af te doen aan de betekenis van de Friese overwinning van 1251 is het van belang erop te wijzen, dat de veranderingen in de machtsverhoudingen binnen de stad Groningen zich zeker niet van de ene dag op de andere hebben voltrokken. Zo beschikte de Groninger burgerij al vóór dat jaar over een eigen bestuur voor de behandeling van interne zaken. Dat bestuur trad zelfstandig op en maakte ook toen al gebruik van een eigen zegel, waarop de Sint Maartenskerk was afgebeeld.²⁰ Dit feit geeft op zijn minst aanleiding te veronderstellen dat het machtsverlies van de prefect een proces van vele jaren is geweest.

De oudst bekende, in kleur uitgevoerde afbeelding van het Groninger wapen, waarbij het schild onder de (dubbelkoppige) rijksadelaar staat, vinden we op de titelpagina van een handschrift waarin onder meer het stadboek van Groningen is opgenomen. Blijkens

¹⁹ RHC Groninge Archieven, 2100-52 (gedrukt: Blok, a.w. I 126). Zie uitvoeriger over dit verbond: Van den Broek, 'Groningens eerste parel', 307.

²⁰ A.T. Schuitema Meijer en W.K. van der Veen, *Zegel, wapen en vlag van de stad Groningen* (Groningen 1965) 9.

de tekst onder de afbeelding dateert deze tekening van 1556.

(RHC Groninger Archieven, Register Feith, Handschriften in Quarto, 2043-37b; de afbeelding is bewerkt door Henk Kampen)

'Rijksonmiddellijkheid'

Het verdrag dat Groningen in 1258 met Fivelgo sloot is het eerste verbond in een lange reeks. In de jaren daarna kwamen vele verdragen tot stand tussen de stad enerzijds en Ommelander landschappen en ook Westerlauwerse partners anderzijds. De oudste hadden, net zoals het verbond van 1258, vooral tot doel het handelsverkeer te beveiligen en het functioneren van de Groninger markt te bevorderen, daarna ging het meer en meer om de handhaving van recht en orde en het beheersen van de partijstrijd in de heerloze Ommelander landschappen. Vanaf het einde van de veertiende eeuw stond de verdediging van de vrijheid tegen 'vreemde heren' en 'partijzuchtige edellieden' centraal.²¹ De stad kon die rol van 'verdedigster van de vrije Friese landen' met des te meer overtuiging spelen, doordat ze ook zelf in praktische zin onafhankelijk was. Ze was nog alleen maar in naam onderworpen aan het gezag van de bisschop van Utrecht. Zelfs toen bisschop Frederik van Blankenheim daarmee geen genoegen nam en de Groningers dwong hem formeel als landsheer te erkennen, had dit geen praktische consequenties. Groningen bleef zich als een onafhankelijke stad gedragen en voelde zich, net als de Friese landen, 'rijksonmiddellijk', hetgeen zeggen wil dat zij alleen aan de keizer ondergeschikt was.

Wat dat betreft kwam het goed uit dat het toenmalige hoofd van het Heilige Roomse Rijk der Duitse Natie, rooms-koning Sigismund,²² het plan had opgevat zijn greep op de noordwestelijk uithoek van zijn rijk te verstevigen. Wellicht wilde hij op deze manier een halt toeroepen aan de expansie van het Bourgondische huis, dat via Holland zijn invloed naar het noorden uitbreidde.²³ Sigismund probeerde de Friezen ten westen en ten oosten van de Lauwers voor zich te winnen door hen een schitterend privilege te verlenen (1417). Hij bekrachtigde daarin hun oude gewoonten en rechten, bevestigde hun 'rijksonmiddellijkheid' en vergunde hen ook nog enkele nieuwe voorrechten. Hij vaardigde ook nog een andere oorkonde uit, waarin hij iedereen verbood om de Friese landen lastig te vallen. Wat Sigismund betreft behoorde ook Groningen tot het vrije, rijksonmiddellijke Friesland. Door een ongelukkig toeval was de macht in de stad kort tevoren overgenomen door een partij die nu juist wat minder in de lijn van 's konings beleid dacht. Dit hinderde hem echter niet om Groningen te betitelen als 'hoofdstad van Friesland' (*Frisie caput*), erop te wijzen dat de stad tot het Rijk behoorde en vast te stellen dat de Groningers dus ook 'vrije Friezen' waren.²⁴

Sigismunds manoeuvres hebben weinig concreet effect gehad, maar wel bijgedragen tot de geloofwaardigheid van de mythe van de Friese vrijheid. De door hem uitgevaardigde documenten gaven ook een fraaie basis aan het idee dat Groningen een vrije Rijksstad was

²¹ Van den Broek, 'Een stad apart' 57.

²² Sigismund van Luxemburg (1368-1437) was rooms-koning van 1410-1433 en keizer van 1433 tot zijn dood in 1437.

²³ Oebele Vries, *Het Heilige Roomse Rijk en de Friese vrijheid* (Leeuwarden 1986) 46.

²⁴ Vries, a.w. 50.

en dat het haar taak was de vrije Friezen te verdedigen. Niet voor niets bevatten vele verdragsteksten uit deze tijd passages waarin de partners, de stad Groningen voorop, verklaren dat ze elkaar 'vrij ende vreesch' zullen beschermen.

De oudste afbeelding van het Groninger stadswapen bevindt zich op een gewelfschotel in het koor van de Martinikerk (c. 1420). Het is de enige afbeelding van het stadswapen die een rijksadelaar met een enkele kop laat zien.

Foto door Lammert Muller te Zuidhorn.

Een nog altijd zichtbaar overblijfsel uit deze episode is de dubbelkoppige adelaar in het Groninger stadswapen. Zoals bekend hebben de Groningers het wit-groen-witte schild ontleend aan het wapen van de prefectenfamilie, wier rechten ze hadden overgenomen. De stadgers hebben echter pas in het begin van de vijftiende eeuw de rijksadelaar aan dat wapenschild toegevoegd. De oudst bekende voorstelling van de combinatie adelaar-met-schild bevindt zich op een gewelfschotel in het koor van de Martinikerk. Opmerkelijk is dat de adelaar hier maar één kop heeft, terwijl het latere stadswapen altijd een dubbelkoppige adelaar vertoont. Het was de genoemde Sigismund die deze dubbelkoppige adelaar als rijkssymbool invoerde in het jaar 1433, het jaar waarin hij tot keizer werd gekroond. Vóór die tijd had hij, net als zijn voorgangers vanaf Karel de Grote, de enkelkoppige adelaar gebruikt als teken van het keizerlijke gezag.²⁵ De adelaar van de Martinikerk herinnert daarom aan Sigismunds avances in de richting van Friesland en aan de gretigheid waarmee de Groningers het idee van de rijksonmiddellijkheid van hun stad en de met haar verbonden Friese landen hebben omarmd.

²⁵ In 1871 werd de enkelkoppige *Reichsadler* opnieuw het officiële symbool van het Duitse Rijk.